

Turizm Akademik Dergisi

Tourism Academic Journal

www.turizmakademik.com

Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye ve İhracat Düzeyine Etkilerinin Analizi: Balkan Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma

Ebru Z. BOYACIOĞLU^{a*}

^a Trakya Üniversitesi, İİBE, İktisat Bölümü, EDİRNE, ORCID: 0000-0002-5514-340X

Öz

Turizm ekonomisi literatüründeki çalışmaların ana odağı turizm gelirleri ile ihracat düzeyi, GSYH, dış ticaret dengesi, istihdam gibi makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin tespitine odaklanmaktadır. Alandaki eğilime paralel olarak bu çalışmanın amacı, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye ve ihracat düzeyine etkilerini belirlemektir. Balkan ülkelerini kapsayan araştırmada 2000-2017 yıllarına ilişkin Panel Veri Analizi yapılmıştır. Araştırma bulguları, turizm gelirleri ile reel GSYH ve ihracat düzeyi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Balkan ülkelerinde turizm gelirlerindeki artışlar uzun dönemde GSYH ve ihracat düzeyine pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki sağlamaktadır. Bulgulara göre toplam turizm gelirinde yaşanan % 1'lik bir artış, uzun dönemde GSYH düzeyini % 0.19 oranında, ihracat düzeyini % 0.37 oranında arttırmaktadır. Elde edilen sonuçlar, Balkan ülkelerinde ekonomik büyümenin potansiyel kaynağı olarak turizm endüstrisini teşvik edici politikalara odaklanılması gerektiğini göstermektedir. Çalışmada; ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanabilmesi için turizm sektörünün güçlendirilmesi ve turizm odaklı optimal yatırım imkanlarının geliştirilmesi öncelikli politika önerisi olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm geliri, GSYH, İhracat düzeyi, Panel Veri, Balkan Ülkeleri.

Abstract

The correlation between tourism receipts and macroeconomic variables such as export, GDP, foreign trade balance, employment has recently become the major focus of studies in tourism economics literature. Parallel to the trend of the field, The aim of the study is to determine the effects of international tourism receipts on GDP and export level. Panel Data Analysis is used for the period of 2000-2017 covering the Balkan countries. According to the results; tourism receipts in the Balkan countries have a positive and statistically significant effect on GDP and export levels in the long run period. An increase of 1% in total tourism income increases the GDP level by 0.19% and the export level by 0.37%. The results of the study suggest that Balkan countries should focus on policies to promote tourism as a potential source of economic development. Depending on the results; to achieve economic growth and development, strengthening the tourism sector and developing tourism-oriented optimal investment opportunities are presented as priority policy proposals.

Keywords: Tourism receipts, GDP, Export level, Panel Data, Balkan Countries.

JEL CODE: A12, Z32, C23

Makalenin Geçmişi:

Gönderim Tarihi : 26.03.2019

Düzeltilme : 27.08.2019

Kabul : 22.10.2019

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Boyacıoğlu, E. Z. (2019). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye ve İhracat Düzeyine Etkilerinin Analizi: Balkan Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma, Turizm Akademik Dergisi, 6 (2), 1-13.

* Sorumlu yazar e-posta: ebruzboyacioglu@yahoo.com

GİRİŞ

Günümüzde artan dünya nüfusunun turizm talebi de artmaktadır. Bu konu, özellikle 2000'li yılların başından itibaren, ülkelerin ve akademisyenlerin ilgisini çekmiştir. Bu ilgiye bağlı olarak yapılan araştırmalar sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmanın üzerine odaklanmaktadır (OECD, 2016).

Turizm endüstrisi, dünya genelinde GSYH'nın % 10'unu, küresel ticaretin % 7'sini, hizmet ihracatının % 30'unu sağlayan dünyadaki en önemli ve hızlı büyüyen endüstrilerden biridir. 2017 yılı dünya çapında turizm hareketine dahil olan kişi sayısı 1,326 milyar, uluslararası turizm gelirleri 1,340 milyar ABD Doları şeklinde gerçekleşmiştir (UNWTO,2018:2-3).

Kıtalararası inceleme sonucu en fazla turist varışı ve turizm geliri Avrupa kıtasında elde edilmiştir. 2017 yılında 674.4 milyon uluslararası turist Avrupa'yı ziyaret etmiştir. Avrupa kıtasında 2008-2018 yılları arasında uluslararası turist varışlarında yıllık ortalama %3,6 oranında artış yaşanmıştır. 2019 yılı projeksiyonuna göre bu artışın %3-%4 oranında gerçekleşeceği öngörülmektedir. Avrupa kıtasının tamamı 2017 yılında 519 milyar \$ gelir elde ederek uluslararası turizmdeki dünya toplam gelirlerinin % 39 una sahiptir (UNWTO, 2019:3-4).

Avrupa turizmde önemli bir destinasyondur. Bu çalışmada Avrupa kıtasında yer alan Balkan ülkeleri örneklem grubu olarak tercih edilmiştir. Çünkü; Balkan coğrafyası Avrupa'nın yükselen turizm değeridir. Balkan ülkelerinin yer aldığı Güney Avrupa bölgesi 267.4 milyon uluslararası turist varışı ile dünya toplam uluslararası turist varışlarının % 20 sine sahiptir (UNWTO, 2018:5). Buna ilaveten Balkan coğrafyasının tercih edilmesine neden olan ikinci faktör ise 2000'lerden itibaren Balkan ülkelerindeki siyasal dönüşüm, küreselleşme olgusu, liberalleşme gibi unsurların yaşanmakta olmasıdır.

Çalışmanın literatür araştırmasında elde edilen sonuçlar turizm gelirlerinin ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınması için uzun dönemli başlıca belirleyiciler olduğunu işaret etmektedir. Literatürde yer alan araştırmalar turizmin ekonomik etkilerini daha çok geliştirmiş ya da geliştirmekte olan ülkeler bazında incelemektedir. Araştırmaların oldukça az sayıda bir kısmının Balkan ülkelerini kapsadığı belirlenmiştir. Bu çalışmanın amacı, turizm gelirlerinin ihracat düzeyi ve ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkisini 2000-2017 yılları arasında Balkan ülkeleri kapsamında panel veri analiziyle incelemektir.

Çalışma turizm gelirlerinin ihracat düzeyi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Balkan ülkeleri

nezninde ampirik olarak inceleyerek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışmadaki ampirik analizin sınırlamaları; veri temin etmede yaşanan sorunlar nedeniyle 2000-2017 yıllarını ve örneklem grubunun yalnızca Balkan coğrafyasında yer alan 11 ülkeyi kapsamasıdır.

Çalışmanın birinci bölümde Balkanlara ilişkin genel bilgiler verilmiş, İkinci bölümde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden literatür araştırmalarına değinilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın yöntemi ile panel veri analiz teknikleri açıklanmış ve ampirik analiz bulguları paylaşılmıştır. Sonuç bölümünde ise analiz sonuçları yorumlanmış, öneriler sunulmuştur.

BALKAN ÜLKELERİNE İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME

Balkan adı Türkçedir ve "sarp, ormanlık ve dağlık alan" anlamına gelmektedir (Özey,2016;3). Bulgaristan'ı doğu-batı hattında ortadan ikiye bölen ve yarımadanın kuzeyinde yer alan dağlara da "Balkanlar" adı verilmiştir (Todorova,2003;116). Balkan yarımadası kavramı ise ilk kez Alman coğrafyacı Johann August Zeune tarafından 1808'de kullanılmıştır. Bölgenin coğrafi durumunu işaret eden "Balkanlar" adı zamanla yeni kurulan devletleri nitelemiştir. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönem bölgenin siyasal ve etnik ayrışma sürecini ifade ederken "Balkanlaşma" (balkanisation) olarak adlandırılmıştır (Arısoy, 2013,83).

Balkan Yarımadası, Adriya denizi, Otranto boğazı, İyonya denizi, Doğu Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Çanakkale-İstanbul Boğazları ve Karadeniz'le çevrilidir. Balkan Yarımadası'nda yer alan Balkan ülkeleri; Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Makedonya, Türkiye (Avrupadaki kısmı), Sırbistan, Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek'tir. Sırbistan'ın % 72,2'si, Hırvatistan'ın % 54,8'i, Slovenya'nın % 26,7'si, Romanya'nın % 6,5'i, Türkiye'nin ise % 3'ü Balkan coğrafyası içinde yer almaktadır.

Günümüzde "Balkanlar" veya "Güneydoğu Avrupa" olarak adlandırılan bölge Avrupa kıtasında yer alan geniş bir coğrafyadır. Balkan Yarımadası, çok dilli, çok ırklı ve çok kültürlü bir coğrafyaya sahiptir. Yarımada farklı etnik kökenlerden halkların yerleşip birbirlerine karıştıkları, birbirlerinin kültürlerinden etkilendikleri ya da etkiledikleri bir kültür potası konumundadır. Kökenleri Slav, Latin ya da Epir ırklarına dayansa da bu bölgede asırlarca iç içe yaşamalarından dolayı, her şeyden önce Balkan toplumu olma ortak paydasına sahip olmaları, aynı ırktan diğer bölgelerde yaşayanlardan da farklılaşmışlar ve Balkanlaşmışlardır. Özetle; Balkanların beşeri yapısı bir kültür coğrafyası meydana

na getirmiştir. Aslında bu farklılıklar bir çeşit bolluğu, kültürel zenginlik olarak ilgi çekici bir destinasyon yaratmaktadır.

1990 sonrası Balkanlarda pekçok ülke siyasal/rejim değişikliği yaşayarak dışa açık bir yapılanma modeli kapsamında ihracat odaklı büyümeyi ekonomi politikası olarak belirlemiştir.

ülkelerinin turizm geliri ve ekonomik performanslarına ilişkin veriler paylaşılmıştır.

Tablo 2 verilerine göre Balkan ülkelerinde 2000 yılından itibaren turizm faaliyetleri sonucu elde edilen uluslararası turizm gelirlerine ilaveten ihracat düzeyi ve GSYH rakamları giderek artmaktadır. Bu durum turizm odaklı elde edilen gelirin yeniden dağılımı

Tablo1. Balkan Ülkeleri'nin Bazı Özellikleri

Ülkeler	AB Üyelik Durumu*	Gelir Düzeyi Grubu**	Bağımsızlık Kazanım Yılı
Türkiye	Aday	Üst Orta Gelir	1923
Arnavutluk	Aday	Üst Orta Gelir	1944
Bosna-Hersek	Potansiyel Aday	Üst Orta Gelir	1992
Bulgaristan	01.01.2007	Üst Orta Gelir	1908
Hırvatistan	01.07.2013	Yüksek Gelir	1991
Karadağ	Aday	Üst Orta Gelir	2006
Kosova	Potansiyel Aday	Düşük Gelir	2008
Makedonya	Aday	Üst Orta Gelir	1991
Romanya	01.01.2007	Üst Orta Gelir	1877
Sırbistan	Aday	Üst Orta Gelir	1991
Slovenya	01.05.2004	Yüksek Gelir	1991
Yunanistan	01.01.1981	Yüksek Gelir	1821

Kaynak: * European Union, 2019, <https://europa.eu/european-union/about-eu/countries>, Erişim Tarihi:07.03.2109

Kaynak: **World Bank,2018, <http://databank.worldbank.org> Erişim Tarihi: 25.12.2018

Dünyada turizm sektöründe yaşanan gelişme eğilimi, özellikle 2000'li yıllardan itibaren Avrupa'da ve Balkanlarda ekonomik büyüme için itici bir güç olarak kabul edilmektedir. Balkanlarda Turizm hızla büyüyen ve gelişme kapasitesi yüksek sektörlerden biridir. Bölgede Turizm endüstrisi özellikle ihracat, GSYH ve istihdam düzeyleri üzerinde etkili olmaktadır. 2000 sonrası yaşanan siyasal dönüşümler sektörde önemli gelişmeler yaşanmasına neden olmuştur. Tablo 2 de Balkan

ile ekonomik büyümeyi ve ihracat düzeyini olumlu etkilemekte ve ülkeler arasındaki farkın azalmasına yol açarak bölgesel gelişime katkı sağlamaktadır.

Tablo 2. Balkan Ülkelerinde Turizm-İhracat-GSYH Verileri 2000-2017

Ülkeler	Turizm Geliri Milyar \$		İhracat Düzeyi Milyar \$		GSYH Milyar \$	
	2000	2017	2000	2017	2000	2017
Türkiye	7.636	31.87	53.091	211.22	272.98	851.549
Arnavutluk	398*	2.049	700,086*	4.11	3.48	13.039
Bosna-Hersek	246*	894*	1.58	7.019	5.506	18.055
Bulgaristan	1.364	4.678	4.797	39.223	13.153	58.221
Hırvatistan	2.871	11.128	7.949	28.206	21.774	55.213
Karadağ	660*	1,199	296*	1.989	984*	4.845
Kosova	33*	179*	137*	1.931	1.849	7.245
Makedonya	88*	331*	1.243	6,249	3.773	11.280
Romanya	394*	2.999	12.248	87.78	37.439	211.884
Sırbistan	77*	1.705	644*	21.731	6.54	41.432
Slovenya	1.016	2.952	10.172	40.094	20.342	48.77
Yunanistan	9.262	18.82	30.866	66.536	130.134	200.288

* Milyon \$

Kaynak: World Bank, 2018, <https://data.worldbank.org/indicator/>, UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Turizm endüstrisi ekonomik, sosyal, çevresel ve kültürel etkileri nedeni ile sayısal olarak sürekli artmaktadır. Bu durum turizm sektörüne tüm ülkelerde önem verilmesine neden olmaktadır (Özdemir&Kervankıran, 2011:22). Turizm ekonomisi literatüründe en çok araştırma yapılan konulardan biri; ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkinin boyutudur. Buna ilaveten ekonomik büyümenin turizm odaklı

belirleyicilerinin tespiti de ele alınmaktadır. Literatür incelendiğinde turizm sektörü bileşenlerini turizm geliri ve turist sayısı temsil ederken, ekonomik büyüme göstergeleri GSYH, KGSYH, ihracat düzeyi, ekonomik büyüme oranı, sektörel büyüme oranları, sermaye birikimi, işgücü gibi değişkenler temsil etmektedir. Literatür sonuçlarına göre, ekonomik büyümede turizm odaklı etkili olan belirleyiciler turizm gelirleri, turizm harcamaları, turizm yatırımları, turizm fiyatlarıdır.

Tablo 3. Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisine İlişkin Literatür Özeti- 2000 Sonrası

Yazar/Yıl	Örneklem	Dönem	Yöntem
Balaguer & Cantavella-Jorda, 2002	İspanya	1975-1997	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi
Martin vd., 2004	21 Latin Amerika Ülkesi	1985-1998	Dinamik Panel Veri Analizi
Kar, Zorkirişçi, Yıldırım, 2004	Türkiye	1980-2000	En Küçük Kareler (EKK) Yöntemi
Gündüz & Hatemi, 2005	Türkiye	1963-2002	ARCH testi
Bahar, 2006	Türkiye	1963-2004	VAR Analizi
Gökovalı & Bahar, 2006	13 Akdeniz Ülkesi	1987-2002	Panel Veri Analizi
Lee&Chien, 2008	Tayvan	1959-2003	Gregory Hansen, Johansen eşbütünleşme
Kızılgöl & Erbaykal, 2008.	Türkiye	1992-2006	Toda-Yamamoto Yöntemi
Lee & Chang, 2008	23 OECD ve 32 OECD dışı ülke	1990-2002	Heterojen Panel Eşbütünleşme
Fayissa vd., 2008	42 Afrika Ülkesi	1995-2004	Statik Panel Veri Analizi
Fayissa vd. 2009	17 Latin Amerika Ülkesi	1995-2004	Panel Veri Analizi
Katırcıoğlu, 2009	Malta	1960-2006	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi
Proenca&Soukiazis, 2008	Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz,	1990-2004	Statik Panel Veri Analizi
Gökovalı, 2010	Türkiye	1985-2005	En Küçük Kareler Yöntemi
Bahar& Bozkurt, 2010	Gelişmekte olan 21 ülke	1998-2005	Dinamik Panel Veri Analizi
Ekanayake, 2012	140 Gelişmekte Olan Ülke	1995-2009	Heterojen Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik
Kara vd, 2012	Türkiye	1992-2011	Engle-Granger, VAR analizi ve Granger nedensellik
Küçükaltan & Terzioğlu, 2013	Türkiye	1987-2012	Johansen Yöntemi ve Engle- Granger Eşbütünleşme Testi
Coşkun & Özer, 2014	Türkiye	1992-2014	Johansen Eşbütünleşme, Granger nedensellik
Bozgeyik & Yoloğlu, 2015	Türkiye	2002-2014	EKK, Granger Nedensellik
Tang & Tan, 2015	Malezya	1991-2014	Gregory Hansen, Johansen, Hatemi-J Eşbütünleşme, Granger nedensellik
Antonakakis vd., 2015	10 Avrupa Ülkesi	1995-2012	Spillover (yayıma) endeksi, VAR Analizi
Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor, 2016	Türkiye	1980-2014	ARDL sınırlı testi, Eşbütünleşme
Tabash, 2017	Filistin	1995-2014	Granger Nedensellik Testi
Yalçınkaya vd., 2018	En Fazla turizm geliri olan 20 ülke	1996-2016	İkinci Nesil Panel Veri Analizi
Furmolly & Uludağ, 2018	Türkiye	1963-2015	VAR modeli, ADF, PP birim kök, Johansen eş-bütünsellik ve Granger nedensellik testleri
Badulesca vd, 2018	8 Avrupa Ülkesi	1995-2015	ARDL Model, Granger Nedensellik
Rout vd. 2018	Hindistan	1995-2016	Panel Veri Analizi
Akdağ & Seçilmiş, 2018	30 OECD Ülkesi	2000-2016	Dinamik Panel Veri Analizi ve Nedensellik modeli
Trinajstić, 2018	Hırvatistan	2000-2014	Pearson Korelasyon
Çoban, Firuzan, Oğuzhan, 2018	Türkiye	2000-2016	Gregory Hansen ve RALS eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testleri
Zhang& Cheng, 2019	Çin	2008-2016	Hansen Panel Veri Sabit Etkiler Yaklaşımı

Literatürde turizm kaynaklı büyüme hipotezi ile ilgili çalışmalarda; genellikle “turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir korelasyonun ve nedenselliğin olduğu” tespit edilmiştir. Çok az sayıda çalışmada turizmin gelişiminin ekonomiye herhangi bir olumlu etkisinin olmadığı veya olumsuz etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmaların bazıları tek bir ülke analizi, bazıları ise belirli bir grup ülkeyi kapsayan analizleri içermektedir. Tablo 3 turizm kaynaklı olumlu büyüme hipotezini destekleyen 2000 li yıllardan itibaren yapılan bazı çalışmaları içermektedir.

YÖNTEM

Çalışmada Balkan Ülkelerinin turizm gelirlerinin; reel GSYH ve ihracat düzeyleri arasındaki ilişkisi incelenmiştir. Çalışmanın dönemi; Balkanlarda siyasi dönüşümlerin başta olmak üzere uluslararası piyasalarda liberal politikaların ve küreselleşme eğilimlerinin hızlandığı 2000 sonrası bir zaman dilimini kapsamaktadır.

Veri Seti

Çalışmada, Turizm bileşeni olarak toplam turizm geliri (\$) kullanılmıştır. Ekonomik büyüme göstergesi olarak reel GSYH (\$) ile ihracat düzeyi (\$) değişkenleri analize dahil edilmiştir. Balkan ülkelerine ilişkin GSYH, turizm gelirleri, ihracat verileri Dünya Bankası World Development Indicators veri setlerinden derlenmiştir. Modelde kullanılan tüm değişkenler logaritmaları alınarak kullanılmıştır. Analizdeki veriler;

- Turizm gelirleri (InTR)
- Reel GSYH (lnY),
- Toplam ihracat düzeyi (InEX) olarak belirtilmiştir.

Örneklem ve Veri Analizi

Çalışmanın örneklem grubu Balkan ülkeleridir. Balkan ülkeleri Balkan Coğrafyasında yer alan 11 ülkeyi kapsamaktadır. Çalışma Balkan ülkelerinde 2000-2017 dönemini kapsayan dengeli panel veri seti analizi ve yatay kesit regresyon analizlerini kapsamaktadır.

Çalışmada; hem ülke farklılıklarını belirten yatay kesit verileri hem de farklı ülkelere ait verilerin zaman içindeki değişimini belirten panel veriler kullanılmıştır. Panel veri; yatay kesit veya zaman serisi ile karşılaştırıldığında birtakım avantajlara sahiptir. Panel veri analizinde sayısal verilerin hem yatay kesit hem de zaman boyutundan yararlanarak ülkeler arası farklılıkların dinamik etkileri tespit edilmesi mümkündür. Bunun yanı sıra gözlem sayısındaki artış nedeni ile ekonometrik sonuçların tutarlılığı da artmaktadır.

Araştırmalarda neden panel veri kullanıldığını ve panel verinin kullanılmasının avantajlarını inceleyen Baltagi'ye göre(Baltagi,1995:3-7);

- Panel veri uygulamasının ülkeler v.s arasında ilişkilendirilmesinden sonra, heterojen yapıdaki bu birimler arasında bir ilişki saptanabilmektedir.
- Yatay kesit ve zaman serisi gözlemlerinin birleştirilmesi sonucunda oluşturulan panel veri sayesinde; daha bilgilendirici data, daha fazla verimlilik sağlanabilmektedir.
- Tekrarlanan yatay kesit gözlemlerinin incelenmesinde, panel veri, değişimlerin dinamiğini yansıtmaya açısından daha uygundur.
- Yatay kesit veya zaman serisi verileri ile basitçe gözlenemeyen etkilerin panel veri ile ölçülebilmesi mümkündür.
- Panel veri araştırmacılara daha kompleks davranış modellerinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin ülke veya birey üzerinde teknolojik değişimlerin etkileri panel veri ile daha kolay ölçülebilmektedir.
- Elde edilen verilerin çokluğundan dolayı panel veri, sistematik hataları minimize ederek, sonuçların güvenilirliğini arttırmaktadır.

Çalışmada dengeli panel veri seti analizi yapılmıştır. Dengeli panel veri analizinde ülkeler ve dönemler açısından eşit sayıda veri bulunduğundan, herhangi bir ülke ve döneme ait verilerde farklılık veya eksik veri söz konusu olmamaktadır (Gujarati,2003:640). Bu çalışmada incelenen 11 ülke için eşit sayıda yatay kesit ve zaman serisi gözlem kullanılmıştır.

Çalışmada; dinamik panel veri literatüründe sıklıkla tercih edilen Uzun dönem tahminlerine ilişkin Ekonometrik analiz yapılarak öncelikle Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı test edilmiştir. Seriler arasında ilişkinin varlığının tespit edilmesi aşamasından sonra panel model hesaplama yöntemleri kullanılarak uzun dönemli ilişkinin yönü tespit edilmiştir.

Uzun dönem tahminlerinde, modeldeki serilerin durağanlığı panel birim kök testleri ile araştırılmaktadır. Birinci nesil panel birim kök testleri tüm yatay kesitleri bağımsız olarak kabul etmektedir. Ancak, yatay kesit bağımlılığı, öngörülemeyen dışsalıklara ve karşılıklı ekonomik ilişkilere bağlı olarak zaman zaman ölçüm hatalarını da neden olmaktadır(Pesaran, 2007; Hoehle, 2007). Söz konusu ölçüm hatalarını bertaraf etmek için yatay kesit bağımlılığına duyarlı ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanmaktadır.

Bu testler Pesaran (2003,2007) tarafından geliştirilen Cross-sectionally Augmented Dickey Fuller (CADF) ve Cross-sectionally Augmented Im, Pesaran, Shin (CIPS) testleridir(Westerlund vd., 2016). Çalışmada modeldeki değişkenlerin durağanlığı Pesaran (2003) tarafından geliştirilen CADF testi ile araştırılmıştır.

İkinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılabilmesi için, önce seriler arasında yatay kesitsel bir bağımlılık olup olmadığı araştırılmıştır. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı analizinde yaygın kullanılan testler Breusch-Pagan (1980) Langrange çoğaltanı (LM) testi ile Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılığı (CD) testidir. Bu nedenle çalışmada veri setlerine LM ve CD testleri uygulanmıştır.

Çalışma Balkan Ülkelerinde siyasal dönüşümlerin olduğu, küresel ekonomik krizlerin yaşandığı 2000-2017 dönemini kapsadığından yapısal kırılmaların gerçekleşmiş olması olasılığı dikkate alınarak rejim değişimi yaşanıp yaşanmadığı incelenmiştir. Yapısal değişim ya da Rejim değişimi yaşanıp yaşanmadığı modelde Bai ve Perron(2003) test istatistiği, WDmax ve UDmax test istatistikleri ile incelenmiştir.

Pesaran (2003) CADF regresyonunu (1) formülü ile belirtmektedir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Bu formülde $\bar{y}_t$ değeri, yatay kesitlerin gecikmiş değerlerinin ortalaması, Δy_t değeri farkı alınmış serilerin ortalamasıdır. Serilerin birinci farklarının ve gecikmeli değerlerinin yatay kesitsel ortalamalarıyla genişletilmesinin amacı serisel korelasyondan kaynaklanabilecek ölçüm hatalarından kaçınmaktır. Formül (1)e gecikmeli birinci farklar eklendiğinde regresyon (2) formülüne dönüşmektedir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + \sum_{j=1}^p \gamma_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \delta_{ij} \Delta \bar{y}_{t-j} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modeldeki serilerin birinci farkları alındığında durağan ise, yani tüm seriler birinci dereceden bütünleşik olduğu durumlarda, Westerlund (2007) seriler arasında yatay kesitsel bağımlılığın tespit edildiği modeller için panel eş bütünleşme analizi geliştirmiştir. Panel eş bütünleşme analizi seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını incelemektedir Westerlund panel eş bütünleşme analizine ilişkin hata düzeltme modeli (3) formülündeki gibidir.

$$\Delta y_{it} = \delta'_i d_i + \alpha_i (y_{i,t-1} - \beta'_i x_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \gamma_{ij} \Delta x_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Bu eşitlikte $d_i = (1, t)'$ deterministik etkiler vektörünü, α_i , hata düzeltme terimini belirtmektedir.

Araştırmada Pesaran ve Smith'in (1995) Mean Group (MG), Pesaran, Shin ve Smith'in (1997, 1999) Pooled Mean Group (PMG) tahmincileri hesaplanmıştır. MG tahmincisi, modelde yer alan tüm zaman serisi regresyonlarını ve eğim katsayılarının ortalamalarını hesaplar, PMG tahmincisi; değişkenlere ait eğim ortalamalarını belirtmektedir. PMG ile MG farkı; MG tahmincisi modelde sabit terimin, hata düzeltme teriminin ve eğim parametrelerinin ülkeler arasında değişmesine izin vermektedir. PMG tahmincisi ise eğim parametresi dışındaki parametrelerin ülkeler arasında değişmesine izin vermektedir. MG ve PMG tahminci yöntemlerinde hangisinin kullanılacağı gerektiğine Hausman testi ile karar verilmektedir. Önce serilerin yatay kesit ortalamaları hesaplanmıştır, sonra yatay kesit ortalamalarının farkı alınmıştır. Yeni serilere PMG ve MG tahmincileri hesaplanmıştır. MG ve PMG tahmincilerinden hangisinin etkin tahminci olduğuna karar vermek amacı ile kullanılan Hausman testi modeldeki yatay kesit gruplarının değişkenlere ait uzun dönem eğim katsayılarının homojen olduğu varsayımına dayanan boş hipotezi test etmektedir.

BULGULAR

Analize dahil edilen serilerin Breusch-Pagan LM ve Pesaran CD test istatistik sonuçları ve olasılık değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişken	lnTR	lnY	lnEX
Breusch-Pagan LM	97.227*	233.422*	241.709*
P-değeri (t- istatistiği)	0.000	0.000	0.000
Pesaran CD	7.285*	21.465*	14.079*
P-değeri(t-istatistiği)	0.000	0.000	0.000

*%1 anlamlılık düzeyi

Breusch-Pagan LM ve Pesaran CD test istatistik sonuçlarına göre, lnTR, lnY, lnEX değişkenlerinde, % 1 istatistiki anlamlılık düzeyinde yatay kesitler arasında bağımlılık bulunmaktadır. Yatay kesit Bağımlılık tespitinden sonra Yapısal kırılma/rejim değişikliği yaşanıp yaşanmadığını inceleyen Bai ve Perron (2003) testi gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla yapılan UDmax ve WDmax test istatistiklerinin sonuçları ise Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5 verilerine göre Balkan Ülkelerinin her birinde % 5 anlamlılık düzeyinde en az bir defa bir yapısal kırılma ya da rejim değişimi yaşandığı söylenebilir. Westerlund ve Edgerton (2008) Yapısal Kırılma/Rejim Değişikliğini ölçen testler tarafından tespit edilen tarihlerin gerçek hayattaki gelişmelerle uyumlu olması beklenmektedir. Westerlund ve Edgerton (2008) yapısal kırılma tarihlerine bakıldığında Balkan ülkelerinde yaşanan bazı önemli gelişmelerle örtüştüğü tespit edilmiştir.

Tablo 5. UD-WD Yapısal Kırılma Testi Sonuçları

	UDmax	WDmax	Yapısal Kırılma/Rejim Değişikliği Tarihi
Türkiye	127,941**	138,727**	2015
Arnavutluk	32.521**	57.568**	2010
Bosna-Hersek	97.471**	145.658**	2007
Bulgaristan	77.961**	123.410**	2010
Hırvatistan	45.230**	62.874**	2015
Karadağ	22.979**	33.548**	2006
Kosova	20.025**	41.710**	2008
Makedonya	70.282**	112.251**	2016
Romanya	145.230**	202.874**	2009
Sırbistan	124.857**	179.021**	2008
Slovenya	71.240**	97.120**	2009
Yunanistan	107.92**	149.525**	2009

**,%5 anlamlılık düzeyi. Maksimum yapısal kırılma sayısı 3 olarak belirlenmiştir.

Örneğin, Karadağ 2006 yılında rejim değişikliğine giderek bağımsızlığını kazanmıştır. Yunanistan 2009 yılında ağır bir ekonomik kriz yaşamıştır. Türkiye 2015 yılında darbe girişimi ve Rusya krizi nedeni ile ekonomik ve siyasal kriz dönemine girmiştir. Hırvatistan 2015 yılında yapılan genel seçimin sonrası koalisyon hükümeti kurmuş, ancak kriz nedeniyle hükümet yıkılarak 2016 yılında erken seçime gidilmiştir.

dönemli ilişki olup olmadığı kontrol edilmiştir. Tablo 7'de Westerlund Panel Eş Bütünleşme Analiz sonuçları verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre G_t test istatistiklerinin dirençli olasılık değerleri % 5 ve P_t test istatistiklerinin dirençli olasılık değerleri % 10 düzeyinde anlamlıdır. Westerlund ve Edgerton (2008) testi verilerine dayanarak tüm değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunu belirtmek mümkündür.

Tablo 6. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	lnTR	lnY	lnEX
CADF	-0.497	0.041	-0.722
P-değeri	0.199	0.654	0.185
CADF (I.fark)	-2.834*	-1.996**	-4.888*
P-değeri	0.002	0.031	0.000

*%1 ve **% 5 anlamlılık seviyeleri CADF birim kök testi gecikme sayısı 1'dir.

Sabit terim ve deterministik trend analize birlikte dahil edilmiştir.

Değişkenler arası yatay kesit bağımlılığı tespit edildikten sonra, ikinci nesil panel birim kök CADF testi ile serilerin durağanlığı test edilmiştir. Tablo 6'da lnTR, lnY, lnEX verilerinin CADF test istatistikleri sonuçlarına göre, tüm serilerin birinci farkları alınması durumunda durağandır. CADF panel birim kök test sonuçlarına göre tüm seriler birinci dereceden bütünleşiktir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edildikten sonra esneklik katsayılarının hesaplanmasına geçilmiştir.

Değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesinden sonra, lnY (GSYH) ve lnEX (ihracat gelirlerinin) değişkenlerinin uzun dönem belirleyicilerine ait esneklik katsayıları hesaplanmasında

Tablo 7. Westerlund Panel Eş Bütünleşme Analiz Sonuçları

	Test İstatistik Değeri	P- değeri	Dirençli P- değeri
G_t	-5.252**	0.000	0.060
G_a	-2.991	1.000	0.654
P_t	-8.324***	0.179	0.012
P_a	-3.526	1.000	0.427

%5, *%10, anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir Westerlund testi öncül ve gecikme sayısı 0 ve 1 olarak belirlenmiştir. Dirençli P- olasılık değerleri Bootstrap dağılımı olasılık değerleridir.

Analizde tüm serilerin durağan olduğu tespit edildikten sonra, Westerlund panel eş bütünleşme analiz yapılmış ve lnTR, lnY, lnEX değişkenleri arasında uzun

Pesaran ve Smith (1995) MG ve Pesaran, Shin ve Smith (1997, 1999) PMG tahminicileri kullanılmıştır. Tablo 8 de kısa ve uzun dönem PMG ve MG tahminicileri ve

rılmıştır. Hausman analizi x2 test istatistik değerine göre Gerek PMG gerekse MG tahmincisi tutarlıdır ancak PMG tahmincisi etkindir (Baltagi, 2008; 72). Hata düzeltme terimi ECT'nin negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı olması kurulan modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. ECT değeri değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu ve yapısal dönüşümler nedeni ile yaşanan sapmaların % 41 nin bir yıl içerisinde düzeltilerek tekrar dengeye geldiğini işaret etmektedir.

öngörülmektedir (UNWTO,2019:4). Çalışmada Avrupa'nın önemli bir turizm destinasyonu olması nedeni ile güneydoğusunda yer alan Balkan ülkeleri seçilmiştir. Balkan ülkelerinde 2000-2017 yılları arasında turizm gelirlerinin uzun dönemde reel GSYH ve ihracat düzeyine etkileri incelenmiştir.

Literatür araştırması sonuçları turizm gelirlerinin ülkelerin ekonomik büyümesi için uzun dönemli başlıca belirleyici olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 8. PMG - MG Esneklik Katsayısı Sonuçları

	PMG		MG	
	Uzun Dönem	Kısa Dönem	Uzun Dönem	Kısa Dönem
	t- istatistiği	t- istatistiği	t- istatistiği	t- istatistiği
ECT	-0.415*	-2.63	-0.71*	-3.45
lnY	0.19*	1.02	-0.22	-0.77
lnEX	0.37*	3.68	-0.14	-0.31
x² test	4.22 (0.197)			

* % 1, anlamlılık seviyesini göstermektedir. x²Hausman testi parantez içindeki değer olasılık değeridir. ECT; hata düzeltme terimidir. Schwartz Information Criteria (SIC) ile en uygun gecikme sayısı belirlenmiştir.

PMG tahminci sonuçlarına göre, Balkan ülkelerinde turizm gelirlerindeki artışlar uzun dönemde GSYH ve ihracat düzeyine düzeyine pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki sağlamaktadır. Balkan ülkelerinde toplam turizm gelirinde yaşanan % 1'lik bir artış, uzun dönemde GSYH düzeyini % 0.19 oranında arttırmaktadır. Analiz bulgularına göre, toplam turizm gelirinde yaşanan % 1'lik bir artış, uzun dönemde ihracat düzeyini % 0.37 arttırmaktadır.

Serilere ilişkin uzun dönem katsayılarının homojen olduğu varsayımından hareketle, örneklemdaki Balkan ülkelerinin benzer sosyo-ekonomik yapıya sahip olmaları nedeniyle elde edilen sonuçlar iktisadi beklemeyle uyundur. Tanısal test sonuçlarına göre, modelde bir otokorelasyon problemi yoktur. Balkan ülkeleri için elde edilen uzun dönemli katsayılarının tamamı istatistiksel olarak anlamlıdır.

SONUÇ

Günümüzde Turizm endüstrisi sayısal olarak giderek büyümektedir. Dünya GSYH'nın % 10'u, ihracatının % 30'u turizm odaklıdır. 2017 Yılında dünya çapında turizm hareketine 1 milyar 326 milyon turist dahil olmuş ve 1.340 milyar ABD Doları uluslararası turizm gelirleri elde edilmiştir (UNWTO,2018:2). Kıtalar arasında ise en fazla turist varışı ve turizm geliri Avrupa kıtasında sağlanmıştır.

Avrupa kıtasında 2008-2018 yılları arasında uluslararası turist varışlarında yıllık ortalama %3,6 oranında artış yaşanmıştır ve bu artışın devam edeceğini

Çalışma bulguları da literatürde farklı ülkeler için yapılmış araştırma bulgularına benzer sonuçları işaret etmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular turizm gelirleri ile GSYH ve ihracat düzeyi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Balkan ülkeleri kapsamında gerçekleştirilen panel veri analizi sonuçlarına göre turizm gelirlerindeki artışlar uzun dönemde GSYH ve ihracat düzeyine pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki sağlamaktadır. Balkan ülkelerinde toplam turizm gelirinde yaşanan % 1'lik bir artış, uzun dönemde GSYH düzeyini % 0.19 oranında arttırmaktadır. Buna ilaveten toplam turizm gelirinde yaşanan % 1'lik bir artış, uzun dönemde ihracat düzeyini % 0.37 arttırmaktadır. Balkan ülkeleri kapsamındaki çalışma; turizm gelirlerinin uzun dönemde ekonomik büyümeyi ve ihracat düzeyini olumlu etkilediğini bir kez daha kanıtlanmış olmaktadır.

Balkan ülkelerinde turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden araştırma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu araştırmanın katkısı, tüm Balkan ülkelerini kapsayarak açığı bu yönde doldurduğu gerçeğinde belirlenmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları Balkan ülkelerinde turizm gelirleri ile GSYH ve ihracat düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemiş olmasıdır. Bundan sonra gerçekleştirilecek araştırmalarda ilave değişkenlerin modele dahil edilmesi analizlerin derinleştirilmesine imkan sağlayacaktır.

Çalışmada elde edilen verilerden hareketle, ülkelerin turizm sektörünü geliştirme ve güçlendirme konusunda gerçekleştirecekleri yapısal politikalar turizmden optimal ölçekte fayda sağlamak açısından

önem arz etmektedir. Sonuç olarak, turizm; ülkeler ve bölgeler açısından ekonomik büyüme ve döviz girişi sağlayan önemli bir endüstridir. Ülkelerin ve sektör temsilcilerinin uluslararası turizm piyasasında yaşanan gelişmeler ışığında politikaları ivedilikle ve eşgüdüm içinde üretmek, turizm endüstrisine yönelik yatırım teşvikleri geliştirmeleri çalışma önerisi olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Akdağ, S., & Seçilmiş, C. (2018). OECD Ülkelerinde Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: Dinamik Panel ve Panel Nedensellik Analizi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 4, .2960-2977.

Antonakakis, N.,&Dragouni, M. & Filis, G. (2015). How Strong is the Linkage between Tourism and Economic Growth in Europe?. *Economic Modelling*, 44, 142-155.

Arısoy, İ.A. (2013). Balkan Paradoksu: Bir Parçalanma ve Bütünleşme Alanı Olarak Güneydoğu Avrupa, *Avrasya Etüdler* 43/2013-1.

Badulesca, A.,& Badulesca, D., &Simut R. (2018). The Complex Relationship between International Tourism Demand and Economic Growth: An Analysis on Central and Eastern European Economies, *Amfiteatru Economic, Contemporary Approaches and Challenges of Tourism Sustainability*, Vol.20, Special No. 12, 935-950.

Balaguer, J.M.&Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34, 877-884.

Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi:VAR Analizi Yaklaşımı, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim ve Ekonomi, Cilt, 13, Sayı:2, 137-150.

Bahar O., Bozkurt K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, Güz: 255-265

Bai, J., & Perron, P. (2003). "Computation and Analysis of Multiple Structural Change Models", *Journal of Applied Econometrics*, 18, 1-22.

Baltagi, Badi H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*, Chichester: John Wiley and Sons Ltd. 4th Edition.

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.

Bozgeyik, Y. & Yoloğlu, Y. (2015). "Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Gsyh Arasındaki İlişki: 2002-2014 Donemi." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8 Sayı:40, 627-640.

Coşkun, İ.O. & Özer, M. (2014). "Reexamination Of The Tourism-Led Growth Hypothesis Under Growth And Tourism Uncertainties In Turkey." *European Journal of Business and Social Sciences*, Cilt. 3, Sayı. 8, 256 - 272.

- Çoban, B., Firuzan, E., & Oğuzhan, A. (2018), Farklı Varyanslık ve Yapısal Kırılmalar Altında Ekonomik Büyüme İle Turizm İlişkisinin İncelenmesi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Haziran 2018 Cilt 20 Sayı 1 319-337.
- Ekanayake, E. M., & Long, A. E. (2012). Tourism Development And Economic Growth In Developing Countries, The International Journal of Business and Finance Research, Vol.6, N.1, 51-63.
- European Union, (2019, Mart 07). <https://europa.eu/european-union/about-eu/countries>.
- Fayissa, B., Nsiah, C. & Tadasse, B. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14 (4): 807-818.
- Fayissa, B., Nsiah C., & Tadesse, B., (2009), "Tourism and Economic Growth In Latin American Countries (Lac): Further Rempirical Evidence" Department Of Economics and Finance Working Paper Series, March.
- Furmolly A.W., Uludağ Kırkulak B. (2018). Turizmin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisi (1963-2015) Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi C. 3, S. 1, 11 – 22.
- Gökovalı, U. & Bahar, O. (2006), "Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach", *Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research*, 17 (2): 155-168.
- Gökovalı Ü. (2010). Contribution of Tourism to Economic Growth in Turkey, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research* Volume 21, Number 1, pp. 139-153.
- Gunduz, L. & Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12: 499–504.
- Gujarati, D.N. (2003) *Basic Econometrics*. 4th Edition, McGraw-Hill, New York
- Hoechle, D. (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *The Stata Journal*, 7(3), 281-312.
- Kar, M., Zorkirişçi E., & Yıldırım M. (2004). Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme, *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi* (8) 2004, 87-112
- Kara, O., Çömlekçi, İ., & Kaya, V. (2012). Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992 – 2011), *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bahar 2012, Cilt:8, Yıl:8, Sayı:1, 8, 75-100.
- Katırcıoğlu, S. T. (2009). Testing The Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case Of Malta, *Acta Oeconomica*, Vol. 59 (3) 331–343.
- Kızılgöl, Ö., & Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Y.2008, C.13, S.2 s.351-360
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. & Karaçor, Z. (2016), "Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), 203-215.
- Küçükaltan, D., & Terzioğlu, K. (2013). Economic Impact Of Tourism Demand: Evidence From Turkey, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Vol. 24, No. 3, 484–488.
- Lee, C.C. & Chien, M. (2008). "Structural Breaks, Tourism Development and Economic Growth: Evidence From Taiwan" *Mathematics and Computers in Simulation* 77, 358–368
- Lee, C.C. & Chang, C.P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management* 29(1), 180-192.
- Martin, J.L., Morales, N.M. & Scarpa, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach, <http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm>, 237-245.
- OECD, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, (2016). The Economic Consequences Of Outdoor Air Pollution, <http://www.oecd.org/env/the-economic-consequences-of-outdoor-air-pollution-9789264257474-en.htm> (22.07.2018).
- Özdemir, M., & Kervankıran, İ. (2011). "Turizm ve Turizmin Etkileri Konusunda Yerel Halkın Yaklaşımlarının Belirlenmesi: Afyonkarahisar Örneği", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 24: 1-25.
- Özey, R. (2016). *Balkanlar ve Balkan Ülkeleri Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara.
- Pesaran, H.M. (2003). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence Of Cross-Section Dependence. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 0346. Faculty of Economics (DAE), University of Cambridge.
- Pesaran, H. M. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 0435, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran H.M. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., & Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68, 79-113.

- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1997). Pooled estimation of long-run relationships in dynamic heterogeneous panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 9721, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94, 621-634.
- Proença, S., & Soukiazzi, E., (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: a Case Study for Southern European Countries, *Tourism Economics*, 14 (4): 791–806.
- Rout H. B., Mishra P. K., & Pradhan B. B. (2018). Empirics of Tourism-Led Growth in India, 1995 to 2016, *Journal of Environmental Management and Tourism*, Volume IX, Issue 6(30) Fall 2018, 1190-1201.
- Tabash Mosab, I. (2017). The Role of Tourism Sector in Economic Growth: An Empirical Evidence From Palestine, *International Journal of Economics and Financial Issues* ISSN: 2146-4138, 7(2), 103-108.
- Tang, C.F., & Tan, E.C. (2013). “How Stable Is The Tourism-Led Growth Hypothesis In Malaysia? Evidence From Disaggregated Tourism Markets.” *Tourism Management*, 37, 52-57.
- Trinajstić M. (2018). The Impact Of Tourism On Regional Economic Development – Case Study Of Croatian Counties , *Tourism & Hospitality Industry 2018*, Congress Proceedings, 470-478.
- Todorova, M.(2003). *Balkanları Tahayyül Etmek* (çev. Dilek Şendil), İletişim, İstanbul.
- Yalçinkaya, Ö., Daştan, M., & Karabulut, K. (2018). The Effects of International Tourism Receipts on Economic Growth: Evidence from the First 20 Highest Income Earning Countries from Tourism in the World (1996-2016), *Montenegrin Journal of Economics*, Vol. 14, No. 3, 055-071.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709–748.
- Westerlund, J. and D. L. Edgerton (2008). A simple test for cointegration in dependent panels with structural breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 70(5), 665– 704.
- Westerlund, J., Hosseinkouchack, M., & Solberger, M. (2016). The local power of the CADF and CIPS panel unit root tests. *Econometric Reviews*, 35(5), 845-870.
- WorldBank, WB, (2018,25 Kasım). <https://databank.worldbank.org/data/home.aspx>.
- World Tourism Organization (WTO), (2018). *Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics*, ISBN printed version: 978-92-844-1986-9 ISBN electronic version: 978-92-844-1987-6,
- UNWTO, (2018). *Tourism Highlights 2018 Edition* Madrid,Spain, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>
- UNWTO, (2019). *World Tourism Barometer*, Vol:17 Issue 1, January 2019. http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_barom19_01_january_excerpt.pdf
- Zhang J., & Cheng L., (2019). Threshold Effect of Tourism Development on Economic Growth Following a Disaster Shock: Evidence from the Wenchuan Earthquake, P.R. China, *Sustainability* 2019, 11, 371; doi:10.3390/su11020371, www.mdpi.com/journal/sustainability.

Extensive Summary

The Effect Of Tourism Revenues on Economic Growth and Export Level: A Study On Balkan Countries

Ebru Z. BOYACIOĞLU*

Introduction

The correlation between tourism receipts and macroeconomic variables such as GDP, export level, foreign trade balance, employment have become the major focus of studies in tourism economics literature. In the literature review of the study, it has been determined that tourism receipts is one of the basic element of economic development in a long-term.

Especially during the last decades, the studies on tourism economics aimed to specify the long run determinants of economic growth and development. Conforming with this tendency in the literature, the study examines the long-term relationship between economic growth and international tourism receipts in Balkan countries during the period between 2000 and 2017. To achieve the purpose of the study, the gross domestic product (GDP) and the export level are used as proxies for the economic growth while the concept of tourism receipts is used as a proxy for tourism sector.

The tourism industry is one of the most important and fast growing industries in the world, which accounts for 10% of GDP worldwide, 7% of global trade and 30% of service exports (UNWTO, 2018: 3). In 2017, the number of visitors participating in the worldwide tourism movement was 1,326 billion, and international tourism receipts were 1,340 billion (\$) (UNWTO, 2018: 2). The most tourist arrivals and tourism receipts were obtained in Europe. In 2017, 674.4 million international tourists visited the Europe. On the European continent, an average annual increase of 3.6% was experienced in international tourist arrivals between 2008 and 2018. According to the 2019 projection, this increase is expected to be 3% to 4% (UNWTO, 2019: 4). In 2017, Europe reached to \$ 519 billion, 39% of the world's total receipts in international tourism (UNWTO, 2019: 3).

The studies in the literature cover quite a few on Balkan countries. In this study, Balkan countries were preferred as a sample group since the Europe is an important destination in tourism and the Balkan geography is the rising tourism value of Europe.

The second factor causing the Balkan geography to be preferred is the political transformation and the globalization phenomenon since 1990s. A brief look at the Balkan Countries economy, especially the post 2000s, shows the preference of export and export-based growth. The study aims to contribute to the literature by empirically examining the impact of tourism receipts on export and economic growth in Balkan countries.

Methodology

The sample group of this study is Balkan countries covering 11 countries in the Balkan Geography of Europe. The period after 2000s, political transformations, liberal policies and globalization tendencies in Balkan countries were accelerated. That's why the study covers the years between 2000 and 2017.

Total international tourism receipts (\$) are used as a tourism component. GDP (\$) and export level (\$) variables as indicators of economic growth are included in the analysis. GDP(InY), international tourism receipts (InTR) and export level (InEX) Annual data for 11 Balkan countries are obtained from the World Bank UNDP Development Program World Development Indicators. All variables are used in the model logarithms form.

Data Analysis

In the study, panel data and horizontal cross-sectional regression analysis were performed. The study is a balanced panel study and covers the period of 2000-2017 in Balkan Countries. Panel data are used, which not only reveal the cross-sectional data revealing country differences, but also the change of data from different countries over time. The panel data has only several advantages compared to the horizontal section or just the time series. In the panel data analysis, it is possible to determine the dynamic effects of the differences between countries by using both the cross-section and time dimension of the numerical data. In addition, the consistency of the econometric results increases due to the increase in the number of observations.

In the study, balanced panel data set analysis was performed. There is an equal number of data in terms of countries and periods in the balanced panel data set, there is no difference or missing data in any country and period data (Gujarati, 2003: 640). In this study, an equal number of cross sections and time series observations were used for the examined 11 countries.

Results

The study covers the period of 2000-2017 where the political transformations and economic crises were

* Corresponding author at Trakya University, Department of Economics, E-mail Address: ebruzboyacioglu@yahoo.com

experienced in the Balkan Countries. To determine the relationship between the GDP(InY), international tourism receipts (InTR) and export level (InEX) variables, various test were used like UD-UD Structural Fracture Test, LM-CD tests, CADF test, Westerlund Panel Co-Integration Test and MG-PMG tests.

Bai and Perron (2003) test statistics were analyzed with WDmax and UDmax Structural Fracture tests whether there was a regime change considering the possibility of structural breaks in the model. UD-WD Structural Fracture Test Results Show that there is a structural/regime change at least once in Balkan countries. Westerlund and Edgerton (2008) expect that the dates will be compatible with real life developments. The results determine that structural/regime change dates overlap with some important breakdowns in Balkan countries. For example, Montenegro changed its regime and gained independence in 2006. Greece experienced an economic crisis in 2009. Turkey has entered into economic and political crisis in 2015.

According to the Breusch-Pagan LM and Pesaran CD test statistics, lnTR, lnY, lnEX variables have a dependence between the horizontal cross-sections at the statistical significance level of 1%.

After the determining the existence of a relationship between the series, the direction of long-term relationship was determined by using the panel model calculation methods. In the long term estimations, the stationarity of the series in the model is investigated with panel unit root tests. The first-generation panel unit root tests accept all horizontal sections independently. However, cross-sectional dependence also causes occasional measurement errors due to unpredictable externalities and mutual economic relations (Pesaran, 2007; Hoechle, 2007). In order to eliminate these measurement errors, the second-generation panel unit root tests sensitive to cross-sectional dependence are used. The stability of the variables in the model was investigated by the Augmented Dickey Fuller (CADF) test developed by Pesaran (2003).

According to the results of the CADF test statistics of the lnTR, lnY, lnEX data, it is stationary when the first differences of all series are taken. After determining that all series were stationary, Westerlund panel co-integration was analyzed and it was checked whether there was a long-term relationship between lnTR, lnY, lnEX variables. According to the findings, the resistance probability values of the Gt test statistics were 5% and the resistance probability values of the Pt test statistics were significant at the 10% level. Based on the test data of Westerlund and Edgerton (2008) test data, it is possible to indicate a long-term relationship between all variables.

Pesaran and Smith (1995) MG and Pesaran, Shin and Smith (1997, 1999)PMG are used to calculate the elastic coefficients of the long-term determinants of the variables. Hausman analysis x2 test statistic value shows that the PMG and the MG estimator are consistent while the PMG estimator is active (Baltagi, 2008; 72). According to the PMG estimator results, there is a long-term relationship between tourism receipts, export level and real GDP. Tourism receipts in the Balkan countries have a positive and statistically significant effect on GDP and export levels in the long run. An increase of 1% in total tourism income increases the GDP level by 0.19 % and the export level by 0.37 %.

Conclusion

In the tourism economy literature, the effects of tourism sector and tourism receipts on macroeconomic variables such as export, GDP, foreign trade balance, employment and unemployment are examined. Parallel to the trend of the field, the aim of the study is to determine the effects of tourism receipts on GDP and export level. The Panel Data Analysis was conducted for the period of 2000-2017 covering the Balkan countries.

The findings of the study showed that there is a long-term relationship between GDP, export level and international tourism receipts. The results of the study show an empirical evidence to the role of tourism sector in economic performance of a country. The results of the study suggest that Balkan countries should focus on policies to promote tourism as a potential source of economic development. Depending on these results to achieve the economic growth and the development, strengthening the tourism sector and developing tourism-oriented optimal investment opportunities are presented as primary policy proposals.

The contribution of this paper is clear in terms of covering all Balkan countries. Also, only a few studies have so far analysed the relationship between tourism and economic development at the regional level. Thus, this research helps to fill the gap in that direction.

